

ВЛИЯНИЕ НА ДЕЙНОСТИТЕ ОТ СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ ВЪРХУ РЕСУРНАТА ЕФЕКТИВНОСТ И ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Представен е анализ на проблема за ефективността на икономическата система, развитието на теориите в тази област и влиянието на дейностите от сектора на услугите върху ефективността.

Оценявайки различните дейности от сферата на услугите в цялостния производствен процес, се установява, че от резултатите от труда на заетите в тях зависи и повишаването на ефективността на останалите сектори и затова трябва да се измерва приносът, който заетите в тези дейности имат за развитието и повишаването на ефективността в процеса на производството.

На практика максимизация по всички показатели за измерване на ефективността в сектор услуги трудно може да се постигне. Затова са избрани няколко обобщаващи показатели и по тях се съди за социално-икономическата ефективност. Използвани са производителност на труда, пределна производителност, частна факторна еластичност, а също и ефективността на инвестициите в дълготрайни материални активи направени в сектора.

JEL: O14; O47

Увод

Сега все по-голямо значение придобиват въпросите относно засилване влиянието на сферата на услугите върху ефективността на икономиката, което е необходимо при търсенето на резерви за осигуряване на непрекъснатост на икономическия растеж. Затова тук са разгледани някои от тези въпроси, които не са достатъчно изяснени, а именно за влиянието на сектора на услугите върху икономическия растеж и ефективността и за подхода или възможностите за измерване, оценка и насочване на тези влияния.

Влиянието на сектора на услугите върху ефективността на останалите сектори и икономическия растеж е твърде сложно и многопосочно, протича по

¹ Силвия Господинова е асистент в Икономически университет – Варна, катедра “Обща икономическа теория”, e-mail: s_gospodinova@abv.bg.

различни пътища. В този смисъл растежът, който се получава благодарение на положителното въздействие на сектора на услугите върху останалите сектори на икономиката, има по-голямо значение, тъй като той се постига вследствие използването на предимно интензивни фактори.

Преди да се разкрият отделните влияния на сферата на услугите върху ефективността на икономиката и икономическия растеж, е необходимо да се изтъкне, че те се предопределят от:

- пропорцията, в която се разпределят ресурсите за развитието на отделните сектори през съответния период;
- широтата и интензивността на размяната на дейности, съответно на труд между различните сектори.

Ефективността е смисълът на всяка разумна и целенасочена човешка дейност. От най-древни времена до днес човекът и обществото имат за главна своя цел и стремеж подобряването на условията или повишаването на качеството на живота. Те могат да се постигнат на база разширяването, развитието и усъвършенстването на производството, а също и чрез повишаването на неговата ефективност.

Един от основните фактори за повишаване ефективността на икономиката е усъвършенстването на нейната структура. Прогресивните структурни изменения в икономиката, насочени към по-пълно удовлетворяване на потребностите с по-малко разходи на ресурси, са също един от факторите на устойчивия икономически растеж.

Съществена част от това изследване е посветена на анализ на използването на производствените ресурси и с оглед на това особено внимание е отделено на повишаване на производителността им върху основата на реструктурирането на сектора на услугите.

1. Теоретични постановки по въпроса за ефективността

В какво се състои ефективността в икономическата наука? Този въпрос е твърде сложен, но икономическата наука е ефективна, тогава когато може да даде на практика препоръки и рецепти за разработването на действащи инструменти на икономическата политика и начини за повишаване на ефективността на отделна структура и на цялата система.

В икономическата наука са възприети различни подходи за определяне на понятието ефективност на икономическата система или ефективност на производството. В неокласическата икономическа теория се анализира т.нар. Парето ефективност, при която системата се намира в състояние на равновесие и никой икономически субект не може да преразпредели и използва по-добре даден икономически ресурс, без това да доведе до влошаване положението на

друг икономически субект. Това състояние би било постигнато при редица абстрактни условия и функциониране на “свършен” пазар за определено време.

Смята се, че основа на учението за икономическата ефективност е положил именно италианския икономист Вилфредо Парето в своята работа “Учение за политикономията” през 1906 г. Днес под Парето ефективност от гледна точка на икономическата система се разбира такова нейно състояние, при което е невъзможно да се подобри състоянието на който и да е от нейните елементи, без да се влоши състоянието на друг неин елемент. Но всъщност съществуват множество подходи за определяне на различните видове ефективност. Това е свързано с факта, че в действителност има няколко вида ефективност (алокативна, институционална, социална, икономическа, ефективност на производството и размяната, Х – ефективност и организационна ефективност и т.н.), а също и с това, че много икономически школи се стремят да внесат своята гледна точка в дефинирането на този проблем.

Представата за ефективността, която внася Парето става основа за по-нататъшни теоретични постановки в рамките на неокласическото направление, но впоследствие икономическата наука започва явно да се нуждае от друга постановка за икономическата ефективност, която да я изведе от плоскостта на моделите свързани с равновесната точка или отклонението от нея, характерни за това направление.

Ефективността се променя с течение на времето и установяването на принципите на нейното изменение е твърде сложно. Освен че се променя, тя зависи и от институционалната структура, техническата и технологичната база на икономиката, природните ресурси, човешкия капитал, здравето на населението, а също и от измененията, засягащи всеки от посочените фактори.

Още в епохата на меркантилизма, когато обект на разглеждане са богатството и начините за неговото натрупване, проблема за ефективността е бил актуален. Друг е въпроса, че тогава за ефективно се смята колкото се може по-голямо количество натрупано богатство, измерващо се със скъпоценни камъни, злато, сребро и т.н. В този ред на мисли ефективно е това, което в условията на съществуващите ограничения дава най-голямо богатство (доход).

Проблема за ефективността, при това представена не само като съотношение между резултата (ефекта) и разходите за неговото постигане², но и като текущ и очакван резултат е широко застъпен в редица разработки, а и в практиката преди години. Тук въпросът е, че не е ясно дали може да бъде достигнат този очакван резултат и съответно очакваната ефективност е неизвестна и затова в българската икономика този проблем преди години се решава нормативно, т.е. въвежда се нормативен коефициент за ефективност и фактическата ефективност се сравнява с него.

² Д. Рикардо и други автори разбират ефективността именно по този начин.

В условията на пазарна икономика може да се зададе нормативна ефективност, но в това няма много голям смисъл, тъй като динамиката на пазара дава съвършено друго значение на ефективността. Затова е най-добре усилията да се насочат към такава, която може да бъде достигната и обезпечена в съответната степен от производствените и технологичните възможности, отколкото да се стремим към една имагинерна ефективност, за която няма условия. Друг е въпроса, ако нормативната величина за ефективността се възприема като желана и очаквана и за нейното постигане са налице ресурси и подходящи условия. Тогава една такава постановка може да има смисъл в съвременните изследвания.

Представителите на институционалния анализ, и по-точно Д. Норт, дават друго своеобразно определение за ефективността. Те я представят като система, която възпроизвежда условията на икономически растеж, тъй като той способства за увеличаване на благосъстоянието. Тук възниква трудност в оценката на ефективността, тъй като тя е динамичен показател, а освен това засяга и съвкупни, разнородни и взаимозависещи помежду си параметри.

Друг аспект на анализа е т.нар. Х-ефективност, теория развита през 60^{те} години от Либенщайн (Лейбенстайн, 1995). Тя разглежда вътрешната организация на дадена производствено-икономическа единица и доказва, че ефективността от нейното функциониране може да бъде повишена, въпреки, че е налице Парето ефективност.

Третият подход е развитие на националната ефективност, измервана преди само чрез показателя произведен БВП на човек от населението, а впоследствие допълнена с редица социални елементи и формиране на различни индекси на благосъстоянието. Такъв макроподход се прилага към проблемите на ефективността за целите на сравнителния анализ на икономическите системи. Този апарат за оценка на социално-икономическите процеси от гледна точка на тяхната ефективност получава широко развитие и в българските условия.

Отъждествяването на растежа с нарастването на обема на произвежданата продукция е преобладаващо до началото на 70^{те} години, след което под влияние на новите реалности се зараждат признаци на съществен обрат в теорията. В резултат от непрекъснатото усложняване и преобразуване на производствения процес настъпват трайни изменения в съвременните проявления на растежа, които се отклоняват или влизат в явно противоречие с изведените от традиционната теория закономерности. Обективно и необратимо, забавено или по-интензивно започва изчерпване на възможностите за постигане на растеж чрез разрастване на производствените ресурси. Постепенно тази тенденция се превръща във всеобща за световното стопанство. Редица теоретични и фактически анализи доказват решаващото значение на други новопоявили се или възобновили действието си фактори. Интересът се пренасочва към проблема за по-ефективното, икономично използване на наличните ресурси, особено на силно ограничените и изчерпващи се природни ресурси, производителността на капитала, ускорения напредък в научните и техническите открития и усъвършенствания. За целта

важно е обезпечаването на по-висока икономическа ефективност. Тази цел намира изражение в:

- гарантиране на оптимална структура на производството на стоки и услуги в съответствие с търсенето на пазара;
- съблюдаване за рационално разпределение и равномерно развитие на предлагането на услуги в различните региони на страната;
- създаване на благоприятен инвестиционен климат за местните и чуждите инвеститори, с цел активно привличане на инвестиции и ефективното им използване;
- колкото се може по-рационално използване на икономическите ресурси;
- повишаване качеството на услугите, като главно условие за обезпечаване на конкурентоспособността им на съвременния вътрешен и външен пазар.

За високия темп на развитие на икономическите сектори са нужни достатъчно по обем вътрешни и външни инвестиции, стимули за използването на икономически по-ефективни методи за управление и не толкова критично изучаване на чуждия опит в развитието на бизнеса, а неговото използване в стопанската практика. От величината и разпределението на инвестициите и трудовите ресурси в отделните дейности на сектора се определя и развитието на производството и една част от неговата ефективност. Това е необходимо, тъй като при оказването на услугите е важно да се използват по-ефективни средства, технологии и работна сила и така да се подобри качеството на предлаганите услуги. Именно поради тези причини трябва да се обърне по-голямо внимание на ефективността в сектора на услугите.

2. Влияние на сектора на услугите върху ефективността в икономиката

Развитието на сектор “Услуги” се обуславя и от развитието на останалите сектори в икономиката, чиято ефективност предопределя и ефективността на тази сфера. Успоредно с това сферата на услугите оказва силно влияние и върху тяхното развитие. Затова постигането на висока ефективност при производството на услуги и на ресурсите, използвани за това производство е толкова необходимо.

Винаги актуален за икономическата теория и практика е проблема за повишаването на качеството и ефективността. Това важи за всички сфери на икономиката. Разработките в тази област обаче са насочени предимно към индустрията и селското стопанство или към конкретни отрасли и по-малко към сферата на услугите и нейните дейности.

Въпросът за ефективността и качеството в тази сфера има своите специфични особености, които се нуждаят от разглеждане. Преди не се е изчислявала икономическата ефективност на сектора на услугите, защото се смята, че там не се създава обществен продукт или национален доход. Освен това секторът се състои от много и разнообразни дейности, които се характеризират с различна ефективност и производителност, което допълнително затруднява анализа.

Секторът на услугите влияе положително върху цялото стопанство – съдейства за развитието и разпространението на иновациите, за повишаване качеството на работната сила, за интензификация на производството и увеличаване на ефективността. Отличителна особеност за сферата на услугите е предоставянето на неосезаем продукт. Ето защо изследването на ефективността ѝ е ключов фактор за усъвършенстването на този продукт.

Различните дейности от сферата на услугите се характеризират със специфични особености при формиране на качеството и ефективността, което затруднява оценяването им и оттам и ефективността на целия сектор. Характерно за голяма част от тези дейности е, че те имат двойствена функция – икономическа и социална. Затова в тази сфера ефективността не е само икономическа, а е социално-икономическа.

Освен всичко друго резултатите в сферата на услугите се проявяват в един по-дългосрочен период и това затруднява измерването на създадените от тях ефекти в момента на влягането на ресурсите. Защото тук влизат дейности като образование, здравеопазване, социално осигуряване, търговия, транспорт и съобщения, туризъм и развлечения.

Работейки вече на конкурентния европейски пазар България се стреми към по-голяма ефективност и конкурентоспособност на него. За целта е нужно да се наблегне на такива дейности като образование, здравеопазване, наука и социални дейности, благодарение на които се създава и поддържа качествен човешки ресурс, така необходим за новата икономика. Освен това е необходимо да се развиват и усъвършенстват транспорта, телекомуникациите, техниката и екологията.

Един от основните фактори за повишаване ефективността на икономиката е усъвършенстването на нейната структура. Прогресивните структурни изменения в икономиката, насочени към по-пълно удовлетворяване на потребностите с по-малко разходи на ресурси, са един от факторите за икономически растеж.

Ефективността е съдържание и измерител на икономическото развитие и всички икономически процеси – усъвършенстване на структурата на икономиката, подобряване използването на ресурсите, оптимизация на производството, постигане на равновесие в икономическото развитие и други са подчинени на нея. Изследването на ефективността, на мястото и съдържанието ѝ в икономическата система, използването на подходящ

комплекс от показатели за измерване и оценка, както и разкриването на факторите и механизмите за нейното повишаване имат ключово значение за икономическата теория и за стопанската практика на страната.

Затова целта тук е да се направи анализ на проблема за ресурсната ефективност на икономическата система и да се изведе влиянието на дейностите от сектора на услугите върху нея. Основно е анализирана ефективността на два производствени фактора – заети лица и инвестиции в ДМА.

На практика максимизация по всички показатели за измерване на ефективността в сектор услуги трудно може да се постигне. Затова най-често се взема един или няколко обобщаващи показатели и по тях се съди за социално-икономическата ефективност. Като такива показатели може да се използват производителността на труда³, тъй като нейното увеличение е решаващо условие за по-пълноценно производство, пределна производителност⁴, която според неокласическата теория дава по-вярна представа за постигнатата ефективност на трудовите ресурси, частна факторна еластичност⁵, а също и ефективността на инвестициите в ДМА направени в сектора, изразена чрез показателите капиталова интензивност, капиталова продуктивност и прирастна капиталоемкост. Всички тези показатели ще бъдат разгледани по отделни дейности от сектора на услугите.

Успоредно с повишаването на производителността на труда се постига и по-добро разпределение и преразпределение на работната сила, както в икономиката, така и в отделните дейности от сектора. По-рационалното използване на ресурсите и труда в крайна сметка позволява да се увеличи обемът на услугите и по-добре да се задоволят потребностите на обществото от тях.

³ Средната производителност на отделния фактор отразява средния размер на производствения резултат, получен с участието на единица от изследвания фактор, при постоянни количества на останалите фактори.

⁴ Пределната производителност отразява изменението на брутната добавена стойност (БДС) в резултат на промяна на заетите лица с единица и постоянни количества на останалите фактори.

⁵ Частната факторна еластичност показва при изменение на съответния производствен фактор с 1% (в случая фактора труд), с колко процента ще се промени размерът на производството при постоянни равнища на останалите фактори. Изчислява се като отношение между пределната и средната производителност на труда. В. Йоцов стига до извода, че еластичността на БВП от заетите лица е равна на 0.75, като оценява пределната производителност на труда. (Вж. Йоцов, 2000). По различни са оценките на Цв. Цалински, който работи въз основа на съотношенията в баланса на БВП, формиран по метода на доходите. Получените оценки надценяват приноса на капитала и подценяват приноса на труда (Цалински, 2006). В изследване на икономическите взаимодействия в еврозоната се приема съотношение между еластичности от 0.70:0.30 в полза на труда (Smets, Wouters, 2002, p. 22). При оценяване на факторните приноси за прирастта на БВП за страните от ЦИЕ се приема универсално съотношение между еластичностите от 0.65:0.35 без никакви обяснения. (Schadler, Mody, Abiad, Leigh, 2006). Цит. по Минасян, 2010, с. 63.

Изследването на ефективността в сферата на услугите допринася за реални изводи и резултати само при условие, че се усъвършенства статистическата информация и се детайлизират необходимите данни, защото към момента голяма част от заетите в тази сфера не са официално регистрирани и техният принос за увеличаване или намаляване на производителността на труда (ПТ) не може да бъде отчетен, а също така това може да доведе и до завишаване на действителната производителност на труда, тъй като тя се смята на база официалната БДС, но с по-малко от действителните заети лица.

Освен всичко останало, практиката се нуждае от конкретна методика, с която да се определи каква част от нарастването на БВП (чрез по-добрата квалификация, знания, умения и здравен статус на работната сила, заета в икономиката) е резултат от развитието на сферата на услугите. Засега това е трудно да бъде отчетено.

Многоаспектността и сложността на показателите за ефективност в тази сфера създават трудности както за теорията, така и за практиката. Не е окончателно решен въпроса за нейното конкретно съдържание и очертаването на пътища за усъвършенстването и проблемът изисква създаването на практически приложима методика и показатели, които да се използват на национално и отраслово равнище.

За подобряване на ефективността в сектора на услугите ще допринесат: по-лесният достъп за кредитиране на фирми от сферата на услугите, с цел подобряване тяхната конкурентоспособност спрямо фирмите от другите страни на ЕС, тъй като е ясно, че и в следващите години секторът ще продължава да е водещ в икономиката на България, а конкуренцията, особено от съседни страни може да доведе до неговото отслабване и оттук на цялата икономика; облекчаването на режима за привличане на чуждестранни инвестиции в тази сфера и в икономиката; уеднаквяването на качеството на услугите, така че то да съответства на изискванията и критериите на ЕС; развитието, изграждането и усъвършенстването на инфраструктурата, тъй като по този начин може да се стимулира допълнително заетостта и производството в сектора; данъчните преференции и субсидиите за инвестиции в научната и развойната дейност, които са много необходими сега и в бъдеще.

На първо място, може да се постави усъвършенстването на дейността и инвестиционната политика в областта на образованието и науката. Това се налага поради течащите в момента реформи в образованието и от необходимостта то да се обвърже по-тясно с нуждите на бизнеса, както и от потребността да се създадат необходимите условия за прилагането на съвременни и модерни методи на обучение.

На второ място, голяма е необходимостта от инвестиции и промени и в областта на здравеопазването. С този демографски спад на нацията, с пропуските в здравната реформа и с твърде ниските нива на инвестиции в тази дейност се стига до неимоверно голям проблем за бъдещето на българската нация. Тук не става въпрос само за качеството на работната сила, което е

особено важно, но вече и за количественото ѝ съотношение. Затова качеството и ефективността в тази дейност са много важни.

Изменението в ефективността от използването на труда в сферата на услугите може да се дължи на: измененията в количеството на заетите лица; по-доброто използване на работното време; интензивността на труда; качеството на работната сила; способността да се използва наличната информация по-добре; по-съвършените методи за управление и т.н.

По-високите темпове на нарастване на производителността на труда са доказателство за повишаване на ефективността и обратно. Затова отначало ще проследим динамиката на производителността на труда в сектора, а след това и за отделните дейности, за да могат да се разкрият положителните и отрицателните тенденции в тях, влияещи върху общите икономически резултати.

Отделните сектори имат различен относителен дял на заетите лица и на БДС. В тях средно един зает създава различна по размер добавена стойност, т.е. не е еднаква секторната производителност на труда. Следователно структурата на заетите лица влияе върху формирането на размера и структурата на БДС. По-големият дял на заетите в секторите с по-висока производителност, влияе благоприятно върху размера на БДС. Обратно, при по-голям дял на заетите в секторите с по-ниска производителност, ефектът е отрицателен. Следователно формираната се за дадения период структура може да бъде относително благоприятна или по-неблагоприятна по отношение на средния размер на производителността на труда и чрез него да влияе върху размера на БДС.

През някои от разглежданите години увеличаването на дела на заетите лица в секторите с по-високо равнище на производителност на труда, води до съответно нарастване на общата средна производителност. През други години обратно, увеличаването на този дял в секторите с по-ниско равнище на производителност, както и увеличаването на равнището на безработица поради трудности в прехвърлянето на заетите от една сфера в друга, води до загуба, т.е. до непроизведена БДС.

Следователно за да се намалят негативите, трябва да се измерят структурните ефекти и то в три аспекта: влиянието на неравномерността на структурите за разглеждания период; влиянието на структурните изменения в икономиката върху равнищата на производителността на труда; влиянието на структурните изменения във връзка с различните темпове на изменение на производителността на труда.

По-голямата заетост обаче няма да съдейства за икономически прогрес, ако не доведе до нарастване на количеството произведена продукция. Страната не се нуждае просто от повече работни места, а по-скоро има нужда от производителни работници и по-ефективна икономическа организация, с помощта на които да е в състояние да произвежда повече продукция на човек от населението. В отминалия индустриален стадий, когато разширяването на

производството се извършва главно чрез допълнително привличане на работна сила, растежът се предпоставя от увеличаване броя на заетите лица и/или на продължителността на работния ден. Сега такъв тип растеж не е типично, а само временно, частично, отраслово проявяващо се явление, което не може да оформи цялостния му облик. При съвременният растеж обемът на използваните ресурси намалява в абсолютно и още повече в относително изражение.

Увеличаването на производителността се проявява в отделни сектори на икономиката, вкл. и в сферата на услугите. От съдържанието на новата икономика не произтича необходимостта тя да се съпътства с непрекъснато ускоряване на производителността на труда през всеки следващ период. На практика такъв максималистичен модел на развитие трудно може да се реализира поради редица ограничения, свързани с наличните ресурси – работна сила, производствени мощности, както и недостиг на финансови източници. Едно непрекъснато ускоряване на производителността на труда би довело до засилване натиска върху околната среда, ще направи по-трудно осъществими усилията за постигане на устойчиво развитие в национален и глобален мащаб (Леонидов, 2003).

Равнището на производителността на труда в отделните сектори на икономиката е различно и е необходимо да се проследи в каква степен преразпределението на трудовите ресурси в полза на услугите е повлияло върху повишаването или понижаването на тази производителност. Изследването на производителността на труда (ПТ) в българските условия се натъква на редица проблеми като наличието на сива икономика, по-късният етап на започване на реструктурирането в страната, съществуването на величини като условната рента, а също и периодичните промени в статистическата методика.

Връзката между създаването на работни места и реализираната производителност на труда в отделните сектори е представена чрез брутната добавена стойност на един зает в отделните отрасли.⁶

На по-ниско ниво на развитие главен източник за повишаване на производството и производителността са измененията в секторната структура на икономиката. Източникът на структурни промени се премества в отраслите на индустрията, селското стопанство и особено в услугите. Страните от ЕС вече са преминали първата фаза на секторните структурни изменения и са на равнище отраслови, вътрешноотраслови и продуктови промени. Основен източник за повишаване на производителността са подобренията във вътрешносекторните структури. Най-големи възможности за вътрешноструктурна рационализация има в сектора на услугите, където делът на добавената стойност се стабилизира над 60% от общата добавена стойност.

⁶ Данните използвани за изчисляването ѝ са от НСИ и stat.bg.

Проблемите при анализа на ПТ са тясно свързани и се предхождат от измерване на нейното равнище и динамика. Сложността на въпроса не позволява да се изчерпят всички проблеми на измерването и анализа на тази производителност и определящите я фактори. По-конкретно данните за нея се развиват по следния начин:

- ПТ в селското стопанство до 2000 г. бележи спад, след което до 2007 г. постепенно нараства, но едва през 2006 г. достига равнището си от 1997 г. Основната причина за това е намалената брутна добавена стойност създадена в отрасъла, а не толкова увеличение на броя на заетите. През кризисните 2008-2009 г. ПТ в този сектор на икономиката намалява и отново достига под стойността от 1997 г.
- Намаляването на заетостта в промишлеността през разглеждания период с 13.7% увеличава производителността на труда със 180%, т.е. на 1% намаление на броя на работещите съответства 13.14% нарастване на БДС на един зает.
- Увеличеният брой на работещите в сектора на услугите с 15.2% води до нарастване на производителността на труда със 152.1%, т.е. на 1% увеличение на заетите отговаря 10% нарастване на БДС на един зает в този сектор.

Следователно тенденцията е нарастване на производителността на труда във вторичния и третичния сектор и намаляване на ПТ в селското стопанство.

През целия разглеждан период ПТ в сектора на услугите е по-висока от общата за икономиката, докато за индустрията това също е валидно, но след 2003 г. Преди това ПТ там изостава в сравнение с общата за страната. Освен това през този период ПТ в сектора на услугите е по-висока отколкото в индустрията (вж. табл. 1).

Преструктурирането на производството води и до промени в структурата на заетостта (макар, че има забавяне във времето от порядъка на няколко години). В сектора на услугите БДС нараства по-бързо от броя на заетите и осигурява увеличение на производителността на труда средно с 12%. Изчислена по основни икономически дейности, производителността през разглеждания период се променя (вж. табл. 1).

Производителността на селското стопанство, индустрията и някои от дейностите в сферата на услугите като образование, здравеопазване и други дейности, обслужващи обществото и личността е по-ниска в сравнение с

общата за сектор услуги. Все пак останалите дейности от този сектор⁷ компенсират по-ниската производителност и обща за сектора тя е най-висока, в сравнение с другите сектори на икономиката.

Таблица 1
Производителност на труда по основни дейности (хил. лв.)

Икономически дейности	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Селско, ловно и горско стопанство	5101	4514	4071	4410	4743	4458	4624	4663	4880	5178	6255	4721	5365
Общо индустрия	4308	5666	6589	7286	7409	7443	7313	7539	7525	7866	7966	7145	7766
Общо за услуги	5304	7456	7977	8853	8279	8631	8166	8215	8135	8331	8727	8999	9211
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	4340	4421	4080	4440	4207	4229	3907	3914	4226	4896	51445	5362	5577
Хотели и ресторанти	3498	6237	5854	5307	4224	4294	4174	4225	4530	4480	5098	3963	4535
Транспорт, складиране и съобщения	5743	7420	8734	11187	13443	14845	14489	14929	14118	13128	13702	13035	12054
Финансово посредничество	9956	13692	16779	19441	19241	24054	26439	28048	32211	32479	38430	29164	30912
Операции с недвижими имоти и бизнес услуги (без условната рента)	4755	8177	8266	8684	8418	8803	7920	8521	7690	9124	9331	6875	7415
Държавно управление, задължително обществено осигуряване	6135	15174	15262	16090	6415	6967	6934	7412	6984	6851	7658	6565	7219
Образование	1613	2929	3443	4123	4477	4507	4609	4873	4676	4995	4640	6962	7863
Здравеопазване и социални дейности	1655	2972	3292	3593	3874	4696	4921	4744	4227	3876	3933	6046	6917
Други дейности, обслужващи обществото и личността	1423	3029	3090	4095	4511	4369	2674	2997	3266	3751	4078	4606	5317
Държавно управление, задължително обществено осигуряване	6135	15174	15262	16090	6415	6967	6934	7412	6984	6851	7658	6565	7219

Източник: изчисления на автора.

⁷ В дейността “Операции с недвижими имоти и бизнес услуги” добавената стойност от условната рента на собствените жилища се класифицира изцяло като опериращ излишък в състава на сметка “Формиране на дохода” и не е свързан директно с трудовата заетост. Поради тази причина добавената стойност в резултат на условната рента се изключва при изчисляването на производителността на труда както за сектора на услугите, така и за икономиката.

Съпоставянето на производителността на труда във времето налага елиминиране влиянието на цените в стойността на показателите за резултата от икономическата активност. За целта БДС от текущия период е представена по цени от базисния период – 1997 г. Общо за периода производителността в сектор услуги се повишава близо с 65%.

Но ПТ в България е ниска, голяма част от работната сила е заета в нискоквалифицирани и неефективни дейности, които не допринасят за ускоряване на икономическия растеж в страната.

През последните години се обръща внимание на това, че основен проблем в развитието на страните е не повишението на ПТ в отраслите за масово производство, а ръста в производителността на работниците на интелектуалния труд (Drucke, 1999). Този ръст дава основание да се очакват по-добри тенденции в развитието на българската икономика и на доходите на населението.

В съвременната икономика се изменят и функциите на работната сила, а отгук и значението на сферата на услугите за повишаване ефективността на работната сила и на цялата икономика. Оптимизирането на съотношението между отделните сфери и между заетите лица в икономиката е една от важните задачи за осигуряване по-нататъшното развитие на националното стопанство.

“... радикалното отраслово и продуктово реструктуриране на производството, неговото техническо и технологично обновление във всички сектори на икономиката и произтичащото от това повишение на производителността на труда, неизбежно оказват влияние върху заетостта и променят съществено структурата и характерните черти на тази заетост.” (Шопов, 2004).

Въпреки данните за нарастващото образование и квалификация на работната сила в българската икономика липсва добра организация на труда, което заедно с ниското заплащане я демотивира и се отразява отрицателно върху ефективността на производството.

За повишаване на качеството на труда и неговата производителност е необходимо растежът на заетостта, да може да осигури дългосрочно увеличаване на производителността на труда. Затова се залага главно на образована, квалифицирана и адаптивна работна сила. Постигането на такова качество на труда е свързано с повече инвестиции, но и с по-добрата им ефективност. Необходимостта от ускорено диверсифициране на високотехнологичните постижения, особено в сектора на услугите, нарастването на инвестициите в научната и развойната дейност и в инфраструктурата, засилените действия за развитие на предприемаческата култура и на реформите на стоковия пазар и на пазара на услугите, по-добрата организация на труда, както и непрекъснатото усъвършенстване на квалификационното равнище на заетите са все възможни сфери за формиране на политики, насочени към по-високо качество на труда и повишаване на

производителността му (Белева, 2005).

Поради бързото увеличение на зетите в търговията, в условията на запазване на относително висок спрямо предходните години растеж на добавената стойност, производителността на труда в отрасъла почти не се е променила през последните години. Въпреки растежа на БДС в транспорта и съобщенията се наблюдава намаляване на ПТ поради високия ръст на зетостта в тях и в по-малка степен на БДС.

Нарастването на ПТ чрез използването на нова техника и технологии води до намаляване на броя на зетите или поне до по-бавното им увеличаване. Това обаче не се отнася за голяма част от дейностите в сектор услуги, където основна роля заема работната сила, която оказва съответните услуги.

Най-голям ръст на зетите през 2007 г. има в строителството, където темпът на увеличение на зетостта е 30.5%. Динамичното развитие на отрасъла е свързано с разкриване на нови работни места и повишено търсене на труд. Това се дължи на бурното развитие на строителството през тези години. Като резултат от високото търсене на недвижими имоти, голям растеж и увеличение на приноса в ръста на общата зетост тогава има и дейността “Операции с недвижимо имущество, наемодателна дейност и бизнес услуги”.

Като допълнение към производителността се използва и показателя БДС като процент от брутната продукция. Този показател може да се приеме като измерител за рентабилността на икономиката и в частност в случая на сектор услуги.

Рентабилността, разглеждана като възвращаемост на производствените фактори е важен индикатор за икономическото развитие, но той не бива да се приема еднозначно, дори и в рамките на един сектор. Защото възвращаемостта варира за отделните подсектори, в зависимост от конкурентните предимства на икономиката. По отношение на съотношението БДС към брутната продукция в сектор услуги може да се отбележи следната тенденция:

Таблица 2

Процентно съотношение на БДС в сектор услуги към брутната продукция (%)

Година	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
БДС като % от брутната продукция	57.90	55.80	55.50	55.00	53.70	52.20	50.50	49.30	48.80	49.60	52.12

Източник: изчислено по данни от Статистически годишник 2010, с. 148-149.

За периода 1999-2007 г. се наблюдава намаляване на относителния дял на БДС в сектора, което говори за спад на рентабилността му, а това предполага относително понижаване на печалбите в него. Този резултат може да се оцени като сигнал за нарасналата конкуренция в сектора в предкризисния период и е резултат от добрата пазарна конюнктура през тези години – както международна, така и регионална. През последните две години на разглеждания период БДС процентно нараства като резултат от развитие на

кризата, отпадане на сравнително неефективните предприятия и конкуренцията на производството. Може да се очаква, че тази тенденция ще се запази, ако кризата продължи да се проявява. Увеличението през 2008 и 2009 г. на относителния дял на БДС в брутната продукция обаче е далеч от стойностите си спрямо началото на периода.

Разработването на проблема за ПТ е важна и актуална, но същевременно и трудна задача на икономическата наука, тъй като ПТ зависи от много и разнообразни фактори, между които съществуват сложни взаимовръзки и зависимости, а тя също е и фактор, влияещ върху множество показатели, един от които е БДС.

За анализиране на тези връзки ще приложим анализ, направен с помощта на метода на коригираните показатели, чрез който се проследява единствено влиянието, което производителността на труда и заетите лица оказват върху БДС, както и съвместното им влияние.

Таблица 3

Резултати от анализа на изследваните променливи по метода на коригираните показатели

Икономически сектори	Количествен показател		Качествен показател		Резултативен показател			Отклонение ± в т.ч.		
	ЗЛ ₁₉₉₇	ЗЛ ₂₀₀₇	ПТ ₁₉₉₇	ПТ ₂₀₀₇	БДС ₁₉₉₇	КП	БДС ₂₀₀₇	Общо	ЗЛ	ПТ
Селско стопанство	800.4	731.7	5100.6	6255.0	4082543	3732109.02	2897646	-1184897	-350433.98	-834463.02
Индустрия	1010.4	1052.2	4308.1	7965.6	4352854	4532982.82	14985498	10632644	180128.82	10452515.18
Услуги	1346.6	1930.2	5304.4	8726.7	7142872	10238552.88	28517584	21374712	3095680.88	18279031.12
Общо:	3157.4	3714.1			15578269	18503644.72				

Източник: изчисления на автора

* БДС = ПТ.ЗЛ

КП = ЗЛ₂₀₀₇ · ПТ₁₉₉₇ = 1930.2 · 5304.4 = 10238552.88

ΔБДС^(ЗЛ) = КП – БДС₁₉₉₇ = 3095680.88

ΔБДС^(ПТ) = БДС₂₀₀₇ – КП = 18279031.12

ΔБДС^(ЗЛ, ПТ) = ΔБДС^(ЗЛ) + ΔБДС^(ПТ) = БДС₂₀₀₇ – БДС₁₉₉₇ = 21374712

Чрез този метод се проследява влиянието на тези два фактора (заети лица и производителност на труда) върху резултативния показател – в случая БДС. Съгласно изчисленията с него се установява, че за услугите увеличението на БДС е с 21 374 712 лв., 85.5% от което се дължат на по-голяма производителност на труда, а 14.5% – на повече заети лица.

По аналогичен начин са изчислени приносите на заетите лица и ПТ за прирастите на БДС в сектор “Услуги” по подпериоди (вж. табл. 4).

Таблица 4

Прираст на БДС в сектор “Услуги” по фактори (%)

Години	В резултат на изменението на:	
	Производителността на труда	Заетите лица
1997-2000	99.27	0.73
2000-2003	64.53	35.47
2003-2007	115.84	-15.84
1997-2007	85.50	14.50
1997-2010	91.30	8.70

Източник: изчисления на автора.

Най-голям принос за увеличаване на БДС в сектора заетите лица имат за периода 2000-2003 г., а производителността на труда е повлияла най-вече през 2003-2007 г.

На база обобщените резултати по разгледаните показатели, благодарение на приложения метод за всяка една дейност от сектора на услугите може да се направят следните изводи:

- В дейността *“Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството”* растежът на БДС се дължи в по-голяма степен на увеличаване на броя на заетите лица. Тяхното влияние за прираста на БДС е 69.1%, а 30.9% от него се дължи на по-високата производителност. Подобен резултат е напълно логичен като се има предвид, че тази дейност е твърде трудоемка и всъщност основно прираста на БДС се дължи на повечето заети в нея. Разбира се, за по-високата производителност на труда са допринесли и по-усъвършенствените методи за обслужване и оптимизиране на дейността в обектите, а също и използването на по-модерно технологично оборудване, които допълнително улесняват работата на заетите. През периода се създадоха редица големи търговски вериги и центрове, които се нуждаеха от работна ръка и това доведе до реализирането на по-голяма БДС и до увеличаване на инвестициите за ДМА в тази дейност.
- При *“Хотелите и ресторантите”* нещата са почти аналогични. Отново има нарастване на заетите лица в тази дейност през разглеждания период, което води и до създаването на по-голяма БДС и съответно приноса им за увеличението на стойността е 52.41%, а по-високата производителност на труда спомага за 47.59% от прираста на БДС. Нарастването на заетите лица се дължи на необходимостта новопостроените хотели през тези години да бъдат осигурени с персонал и да започне тяхното функциониране. Тук отново има твърде голямо увеличение на инвестициите в ДМА поради значителните вложения за строежа и оборудването на новите хотели и ресторанти.
- В дейността *“Транспорт, складиране и съобщения”* отново спрямо базисната година расте БДС. Тук обаче това нарастване се дължи до по-голяма степен на повишаването на производителността – 98.1% и в много малка на променения брой заети – само 1.9%. Причината за това е, че в тази дейност се използват най-вече машини, съоръжения и транспортни средства за осъществяване на дейността, които са част от новите технологии, много по-продуктивни са и са с по-големи капацитетни възможности, допускат използването на нови форми на организация и управление на труда, което намалява необходимостта от наемането на допълнителен персонал.
- Във *“Финансовото посредничество”* се реализира много голяма БДС, тя расте с твърде бързи темпове през разглеждания период и интересното в случая е, че това става с много малък брой заети лица, което води и до

нарастване на производителността на труда в тази дейност. Приноса на заетите тук е едва 6.58%, независимо, че тази дейност също е трудоемка, но посочените причини водят до нарастване на производителността на труда в по-голяма степен и това допринася за растеж и на БДС, като приноса ѝ е 93.42%.

- При *“Операции с недвижими имоти и бизнес услуги”* БДС нараства сравнително бързо, вследствие на бума в строителството преди навлизането на българската икономика в рецесия. Тогава благодарение на това и на активизирането на финансовите институции с отпускането на кредити възникна необходимостта от консултантски услуги в тази област, което доведе до нарастване на заетите в тази дейност и техния принос за увеличената БДС е 34.67%. В резултат се увеличи и производителността на труда, което допълнително спомогна (65.33%) за прираста на БДС в тази дейност.
- В дейността *“Държавно управление и задължителното обществено осигуряване”* впечатление прави нарастването на заетите лица след 2001 г. повече от три пъти в сравнение с базисната 1997 г. Това се дължи на функционирането на такива големи структури като Националната здравно осигурителна каса, Националният осигурителен институт и други подобни институции, свързани с реформите в страната. Последниците от тези промени са, че нараства БДС в сектора, което преди всичко се дължи на по-големия брой заети – 73.48% и в по-малка степен на производителността на труда – 26.52%. В резултат производителността на труда тук значително намалява в сравнение с периода, когато броя на заетите в тази дейност беше малък, тъй като БДС нараства, но с по-бавни темпове.
- *“Образованието”* е специфична част от сектора на услугите и там през изследваните години се регистрира спад в броя на заетите лица поради закриването и обединяването на много от училищата в страната, основно заради демографската криза. Намалението на заетите обаче не води до драстичен спад на БДС и производителността на труда, тъй като тези, които продължават да са заети в сектора са много по-натоварени и така се поддържа растяща производителност на труда, т.е. техния труд се използва ефективно и това допринася в най-голяма степен за 110.94% нарастване БДС в тази дейност.
- Почти аналогична е ситуацията и в следващата дейност от сектора на услугите – *“Здравеопазване и социалните дейности”*, където също има спад в броя на заетите, но въпреки това производителността и БДС не намаляват. Причините за спада в заетостта са ниските възнаграждения в отрасъла и насочването на заетите основно към работа в чужбина, където за своя труд получават много повече, а също и затварянето на здравни заведения в по-малките населени места, предимно поради изселването на хората към големите градове. Тук прираста на БДС се дължи на по-високата производителност на труда и нейния принос е 108.92%.

- ПТ за нетъргуемите (непазарните)⁸ дейности от сектора на услугите (образование, здравеопазване и социални дейности) в България расте с високи темпове, докато за страните от еврозоната тя остава почти непроменена.
- В последния отрасъл от сектора – “Други дейности, обслужващи обществото и личността” отново най-голям принос за увеличената БДС има производителността на труда – 84.06% и в много по-малка увеличения брой заети лица (15.94%). Това може да се обясни с обхванатите дейности в сектора, една от които е “Науката и научното обслужване”, където заетите лица не могат да нарастват с бързи темпове, тъй като работните места са ограничени. А и не само това, тук са включени много и разнообразни дейности, една част от които са трудоемки, а други са свързани с оказването на услуги със съвременна техника и технология и затова в този сектор надделява приноса на ПТ, а не броя на заетите.

Всички представени резултати по дейности в рамките на сектора обясняват и постигнатите резултати в сферата на услугите, а те са както следва: за разглеждания период прираста на БДС тук се дължи в по-голяма степен на по-високата производителност на труда – 85.5% и в по-малка на броя на заетите – техния принос е 14.5%. Следователно секторът се развива интензивно и това е положителен резултат.

Друг показател за илюстриране развитието на този сектор са коефициентите на еластичност, които не са неизменни величини. Поради това дори при фиксиран набор от фактори, които определят протичането на производствения процес, сравнителният принос на отделните фактори се изменя във времето. По-специално за определяне на коефициентите на еластичност⁹ на *i*-тия фактор се

използва формулата: $E_i = \frac{dY_t}{dX_{it}} \cdot \frac{X_{it}}{Y_t}$, където

$\frac{dY_t}{dX_{it}}$ е първата производна от функцията по дадения фактор (в случая заетите лица).

В сектора на услугите (табл. 1.1 от Приложение) се вижда, че средната ПТ расте и се колебае в тесни граници. Пределната производителност през целия период е по-висока от средната, което също е добър показател за развитието на сектора. През първите няколко години – до 2000 г. частната факторна еластичност приема доста високи стойности, но това може да се отдаде на

⁸ Това разделение на икономическите дейности ще бъде използвано по-нататък в разработката, с цел да се направи сравнение между отделните групи дейности и да се изведат различията в тях, които съставляват това разнообразие от дейности в сектора на услугите. Друга причина за използването му е и факта, че НСИ отчита всички показатели за сектора на услугите, обобщавайки данните по тези групи дейности.

⁹ Резултатите по този показател за всяка от дейностите са обобщени в Приложение.

факта, че става въпрос за години на стабилизация след прехода, до въвеждането на валутен борд. След което еластичността започва да се движи в рамките на 2.0-3.3 и да намалява, което говори, че нарастването на БДС в сектора започва да се влияе и от други фактори и не е вече толкова чувствителна към заетите лица.

За дейността *“Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството”* (вж. табл. 1.2 от *Приложение*) средната ПТ превишава пределната за периода 1999 – 2005 г., което не е добър индикатор. През останалата част от наблюдавания период пределната ПТ се повишава и задминава средната. Относно показателят, изразяващ еластичността на БДС към заетите лица, той се движи в тесни граници от 0.55 до 1.22 и показва не голяма чувствителност на БДС, създадена в тази дейност от промяната в заетите лица.

При дейността *“Хотели и ресторанти”* (табл. 1.3 от *Приложение*) отново пределната ПТ е по-висока от средната и еластичността от 2001 до 2007 г. се движи в границите 1.25-1.38, което е близко до нормалната еластичност.

В *“Транспорт, складиране и съобщения”* (табл. 1.4 от *Приложение*) пределната ПТ за периода 2000-2005 г. и съответно еластичността през този период са отрицателни, което може да се обясни с процесите на приватизация и реформи в тази сфера. През 2006-2007 г. тези показатели вече приемат положителни стойности.

“Финансовото посредничество” (табл. 1.5 от *Приложение*) се стабилизира по разглежданите показатели след 2004 г., където пределната производителност вече е положителна, а средната ПТ расте, тъй като именно от този период нататък дейността получи по-бързо развитие.

В *“Операции с недвижими имоти и бизнес услуги”* (табл. 1.6 от *Приложение*) средната ПТ расте, пределната приема положителни стойности през целия разглеждан период и е винаги по-висока от средната. След 1998 г. коефициента на еластичност се движи в рамките на 1.5-3.7, но намалява, което също говори за наличието на други фактори, влияещи на промените в БДС за тази дейност.

За дейността *“Държавно управление и задължително обществено осигуряване”* (табл. 1.7 от *Приложение*) показателите са аналогични на предходната дейност. И там пределната ПТ е по-висока от средната и коефициента на еластичност е приблизително равен на единица.

Интересни и напълно логични на база на случващото се са резултатите за дейностите *“Образование”* (табл. 1.8 от *Приложение*) и *“Здравеопазване и социални дейности”* (табл. 1.9 от *Приложение*). При тях пределната производителност през целия изследван период е отрицателна, което не говори добре за развитието им, но това се дължи на не дотам високата ефективност за

тези дейности, които все още са на издръжка от държавата и за които се отделят малко средства.

И накрая, в “Други дейности, обслужващи обществото и личността” (табл. 1.10 от Приложение) след 2003 г. средната ПТ расте, пределната също и е по-висока от средната, а коефициента на еластичност се движи около две, т.е. в тази дейност БДС в по-голяма степен се влияе от заетите лица.

През последните разгледани години се забелязва плавно увеличаване на производителността във всички групи дейности, пределната производителност постоянно е по-висока от средната, а еластичността спрямо заетите расте. Това говори за проявите на кризата и по-висок процент безработица, характерен през този период (табл. 1.11 на Приложение).

За вторият фактор – инвестициите в ДМА в сектора, показателни са други две резултативни величини, а именно ефективността на тези инвестиции (т.нар. капиталова продуктивност) и реципрочния показател капиталова интензивност на ДМА.¹⁰ Капиталовата продуктивност показва инвестициите в ДМА с колко са допринесли за създаването на БДС. За сектора на услугите тези показатели се развиват за разглеждания период по начина, показан на табл. 5.

Таблица 5
Факторна (капиталова) ефективност и капиталова интензивност на ДМА в сектор “Услуги”

Години	Капиталова продуктивност	Капиталова интензивност
1997	5.23	0.19
1998	3.92	0.26
1999	2.94	0.34
2000	3.07	0.33
2001	2.54	0.39
2002	2.71	0.37
2003	2.65	0.38
2004	2.43	0.41
2005	2.06	0.49
2006	1.80	0.56
2007	1.36	0.74
2008	2.20	0.45
2009	3.02	0.33
2010	4.16	0.24

Източник: изчисления на автора.

Капиталова интензивност до 2007 г. расте, вместо да започва да намалява и ресурсите да се използват по-ефективно. Това означава, че все още повече инвестиции са необходими за 1 лв. прираст на БДС. В дългосрочна перспектива капиталовата интензивност трябва да бъде относително постоянна

¹⁰ Ефективността на инвестициите в ДМА за сектора се изчислява като БДС в сектора се раздели на стойността на инвестициите, а другият показател – капиталова интензивност е реципрочен на този и показва 1 лв. БДС в сектора на услугите какви инвестиции изисква.

величина или плавно да намалява. От таблицата виждаме, че ситуацията в българската икономика е коренно различна независимо от извършените съществени структурни изменения. Раздвижване се забелязва едва през последните три години, когато този показател постепенно намалява. Това до голяма степен се дължи на кризата, сектора на услугите става по-ефективен. Освен това разходите за инвестиции преди 2008 г. са повече и направените тогава инвестиции, започват да се възвръщат именно през последните години.

Междукапиталовата интензивност и капиталовата продуктивност съществува обратнопропорционална зависимост: колкото по-висока е първата интензивност, толкова по-ниска е втората. Показателя капиталова продуктивност има твърде сложна връзка и взаимодействие с другите икономически показатели. Той характеризира степента на използване на ДМА и увеличаването му определя и нарастването на произведената продукция. Подобряването на използването на ДМА е основен фактор за увеличение на капиталовата продуктивност в сектора на услугите. Тя отразява в себе си и качеството на въвежданите в действие ДМА и ефективността на инвестициите в тях. Увеличението на капиталовата продуктивност в резултат от понижаване стойността на единица от новите ДМА в сравнение с действащите, означава ускоряване на техническото и икономическото развитие на сектора и то с по-малки инвестиции. Следователно този показател отразява и формира важни макроикономически пропорции и затова неговото увеличение позволява да се понижава частта на инвестициите и да се изменя структурата на производството в сектор “Услуги”.

Таблица 6
Капиталова интензивност и капиталова продуктивност на инвестициите в ДМА за различните дейности от сектора на услугите

Година	Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинство		Hotели и ресторанти		Транспорт, складиране и съобщения		Финансово посредничество		Операции с недвижими имоти и бизнес услуги		Държавно управление и задължително обществено осигуряване		Образование		Здравеопазване и социални дейности		Други дейности, обслужващи обществото и личността	
	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂
1997	9.16	0.11	5.03	0.20	1.91	0.52	1.87	0.53	10.50	0.095	6.30	0.16	10.08	0.099	10.42	0.096	3.57	0.28
1998	3.73	0.27	5.89	0.17	2.41	0.41	4.38	0.23	11.09	0.090	6.34	0.16	13.43	0.074	13.99	0.071	4.98	0.20
1999	2.62	0.38	2.54	0.39	1.89	0.53	5.81	0.17	6.66	0.150	5.26	0.19	20.29	0.049	13.57	0.074	3.46	0.29
2000	2.40	0.42	2.32	0.43	2.38	0.42	6.14	0.16	5.61	0.178	8.48	0.12	33.97	0.029	11.61	0.086	4.59	0.22
2001	2.38	0.42	1.72	0.58	2.10	0.48	5.63	0.18	3.67	0.272	11.42	0.09	26.09	0.038	6.58	0.152	3.36	0.30
2002	1.94	0.52	1.36	0.74	3.04	0.33	8.04	0.12	3.42	0.293	16.11	0.06	19.11	0.052	8.72	0.115	2.30	0.44
2003	1.72	0.58	1.28	0.78	2.95	0.34	8.80	0.11	3.02	0.332	12.80	0.08	19.90	0.050	7.52	0.133	2.03	0.49
2004	1.72	0.58	1.04	0.96	2.66	0.38	8.37	0.12	2.77	0.360	10.57	0.09	20.46	0.049	7.69	0.130	2.73	0.37
2005	1.66	0.60	1.13	0.88	2.19	0.46	7.39	0.14	1.39	0.718	9.38	0.11	11.41	0.088	4.79	0.209	2.29	0.44
2006	1.56	0.64	1.27	0.78	2.15	0.47	7.20	0.14	1.05	0.953	6.42	0.16	10.91	0.092	5.91	0.169	1.74	0.57
2007	1.32	0.76	1.51	0.66	1.86	0.54	5.29	0.19	0.65	1.537	6.86	0.15	6.76	0.148	5.13	0.195	1.25	0.80

* K₁ е капиталова продуктивност, а K₂ – капиталова интензивност. Изчислено от автора на база данни от НСИ.

В голяма част от дейностите през този период доходността на 1 лв. инвестиции спада. Драматично е намалението във финансовото посредничество, търговията и в известна степен при хотелиерството и ресторантьорството.

Таблица 7

Капиталова интензивност и капиталова продуктивност на инвестициите в ДМА за различните групи дейности от сектора на услугите за периода 2008-2010 г.

Групи икономически дейности ¹¹	2008		2009		2010	
	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂	K ₁	K ₂
Група 1	1.39	0.72	2.92	0.34	3.29	0.30
Група 2	2.36	0.42	3.53	0.28	7.57	0.13
Група 3	3.22	0.31	3.43	0.29	3.26	0.31
Общо за сектор "Услуги"	2.20	0.45	3.02	0.33	4.16	0.24

Източник: изчисления на автора.

През годините, когато българската икономика навлезе в рецесия се осъществява реално реструктуриране. Увеличената ефективност в сектора през тези години се отразява благоприятно и върху нарастването на относителния дял на сектор услуги в БВП на страната. По този начин сектора се превръща във важен фактор на икономическия растеж.

Анализът на капиталовата интензивност в този сектор позволява да се изведат закономерни тенденции в динамиката ѝ. Услугите са агрегиран сектор със сложна вътрешна структура. Неговите дейности се характеризират с различно равнище на капиталова интензивност (вж. табл. 6). Поради това измененията в отрасловата му структура обуславят и съответната динамика на капиталовата интензивност на целия сектор. Увеличаването на относителния дял на дейностите с по-висока капиталова интензивност в общия обем на неговото производство води до нарастване величината на показателя. При това трябва да се има предвид, че абсолютните равнища на капиталовата интензивност по отделни дейности в сектора съществено се различават.

От данните в табл. 6 и 7 за капиталовата продуктивност и капиталовата интензивност се вижда, че в почти всички дейности първата намалява, което говори, че се влагат инвестиции за ДМА в тези дейности. Те обаче носят по-малък прираст в БДС. Изключение правят финансовото посредничество и донякъде държавното управление, където капиталовата продуктивност расте. Реципрочният показател капиталова интензивност расте и следователно увеличаването на БДС за по-голямата част от дейностите в сектора става с все

¹¹ В разработката данните за сектора след 2009 година, откакто се използва КИД – 2008, са округнени и се отчитат заедно по следния начин: група първа "Търговия, ремонт на автомобили и битова техника; Хотели, общежития и обществено хранене; Транспорт и съобщения"; втора група "Финанси, кредит, застраховки; Операции с недвижимо и движимо имущество, бизнес услуги"; трета група "Държавно управление; Образование; Здравеопазване; Други услуги и дейност на неправителствени организации".

повече инвестиции в ДМА. След 2000 г. в дейностите “Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството” и “Хотели и ресторанти” капиталовата интензивност е по-голяма спрямо средната за сектор “Услуги”. Сравнително ниска такава интензивност показват дейности като “Образование” и “Здравеопазване”, но те основно са финансирани от държавния бюджет и инвестициите за ДМА в тях зависят от бюджетната политика на държавата.

Нарастването на капиталовата интензивност и намаляването на капиталовата продуктивност са резултат на обективни промени на производството в сектора, които не са тъждествени със понижаването на ефективността му. Такива са промените в цените на средствата за производство, въвеждането на нова техника и технология и др. Измененията на цените на суровините и материалите, промените в амортизационните норми, с цел по-бързо отписване на машините и съоръженията, реструктурирането на икономиката в посока към по-капиталоинтензивни дейности, измененията в асортимента, увеличаването на разходите за строителство на инфраструктура, подобряването на условията на труд и опазването на околната среда са фактори, които в една или друга степен повишават капиталовата интензивност, понякога без промени в ефективността, т.е. без никакви разлики в реалния производствен процес.

За периода 1997-2007 г. производителността на труда в сектора на услугите расте с 64.5%, а капиталопроductивността намалява приблизително със 74%. Следователно прирастът на БДС в сектора е за сметка на по-доброто използване на работната сила спрямо капиталовата производителност. За периода 2008-2010 г. обаче прираста в БДС се дължи повече на по-добрата капиталопроductивност, тъй като производителността на труда расте с 6.6%, а капиталовата проductивност – с 89.09%.

По-конкретно по дейности и периоди ситуацията за приноса на всеки един от тези фактори за прираста на БДС е показана на табл. 8.

Таблица 8

Относително изменение на производителността на труда и на капиталовата проductивност по дейности (%)

Икономически дейности	1997-2007 г.		2008-2010 г.	
	ПТ	К ₁	ПТ	К ₁
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	18.55	-85.59	0.07	136.69
Хотели и ресторанти	45.72	-69.98		
Транспорт, складиране и съобщения	138.58	-2.62		
Финансово посредничество	286.01	182.89	4.50	220.76
Операции с недвижими имоти и бизнес услуги	96.24	-93.81	18.72	1.24
Държавно управление и задължително обществено осигуряване	24.81	8.89		
Образование	187.72	-32.94		
Здравеопазване и социални дейности	137.68	-50.77		
Други услуги, обслужващи обществото и личността	186.54	-64.99		

Източник: изчисления на автора.

Качествена мярка за инвестиционната активност в сектора на услугите е още един показател – коефициентът на капиталоемкост на прираста на продукцията. Той синтезира както количествени, така и качествени измерения на инвестиционния процес и на свързани с него производствени, научноизследователски, образователни, здравни и други дейности. Върху коефициента влияе и структурната насоченост на инвестициите – към отрасли с висока, средна или ниска капиталоемкост. Само това изброяване е достатъчно да се разбере колко трудно е прогнозирането му и колко много условности съдържа.

Таблица 9
Коефициенти на прирастна капиталоемкост¹² на БДС в различните дейности от сектора на услугите

Икономически дейности	1997-2007 г.	2008-2010 г.
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	4.05	1.31
Хотели и ресторанти	3.87	
Транспорт, складиране и съобщения	4.84	
Финансово посредничество	3.09	0.13
Операции с недвижими имоти и бизнес услуги	3.44	
Държавно управление, задължително обществено осигуряване	1.33	0.52
Образование	1.13	
Здравеопазване и социални дейности	1.35	
Други дейности, обслужващи обществото и личността	4.65	
<i>Общо за услуги</i>	3.19	0.17

Източник: изчисления на автора.

Ефективността на направените инвестиции в сектора на услугите, измерена с капиталоемкостта на прираста на БДС, (т.е. това е показателят, който сочи каква част от БДС в случая трябва да се задели за натрупване, с оглед да се получи 1% прираст на продукта) виждаме, че намалява.

За изследвания период 1997-2010 г. особено през последните две години показателят демонстрира нарастваща ефективност (все по-малко инвестиции за 1% прираст на БДС). Особено изяви в тази посока са дейностите финансово посредничество, операции с недвижими имоти и бизнес услуги, следвани от образованието, здравеопазването и други дейности, обслужващи обществото и личността.

Прирастната капиталоемкост на продукцията е съвкупна характеристика на множество фактори, предшествващи, съпровождащи и последващи инвестиционния процес в отделните сектори на икономиката. В литературата широко разпространена е тезата, че в по-голямата част от случаите тези коефициенти са около и под 5. За сектора на услугите тази теза се потвърждава.

¹² Коефициентът на прирастна капиталоемкост се изчислява като отношение между средногодишните непрегледени величини на нормите на инвестиране за разглеждания период и средногодишните прирасти на БДС за същия период, установени като средногеометрични от верижните индекси.

Логично е да се очаква, че с нарастване на равнището на развитие на страната и свързаното с това повишение на ефективността на стопанската дейност, коефициентите на прирастна капиталоемкост намаляват. С нарастване нивото на развитие и на рационалността в инвестиционната дейност на отделните отрасли от сектора на услугите коефициентът следва също да намалява. За периода 1997-2007 г. този показател е най-нисък в дейностите образование, здравеопазване и държавно управление. За отделните периоди коефициентите се различават съществено, тъй като е различна композицията на факторите, обуславящи нивото на прирастната капиталоемкост. Има различия в инвестиционните лагове, смущения от политически и икономически характер, а също и във фазите на цикъла, в които се намира икономиката.

Приложените показатели предоставят добри възможности за сравнителна оценка на социално-икономическата ефективност на сектора на услугите. Те разкриват вътрешната сложност и противоречивост на процеса на изменение на ресурсната ефективност в един сравнително дълъг период от развитието на този сектор. Техните значения са ориентир за икономическата стратегия и политика на сектора, но при всички тях се съдържат възможности за по-нататъшното им усъвършенстване, което предполага:

- обогатяване на анализа за ефективността с нови показатели;
- прецизиране на използваната информация и осигуряване на допълнителни данни;
- усъвършенстване на методите за оценка на значенията на всеки показател и по отношение на ефекта и по отношение на вложените ресурси;
- развитие на методиката за агрегиране и представяне на величините в обобщаващите показатели;
- разработване на начини за оценка и включване на размера и качеството на услугите и социалните ефекти в обобщаващите показатели.

Положителните влияния на сферата на услугите върху икономическата ефективност на останалите сектори и на икономиката се изразяват в следните основни насоки: разширяване на производството и увеличаване на обществения продукт; широкото и активно участие на сферата на услугите при формирането, усъвършенстването и запазването на работната сила; създаването на научни, управленски и други предпоставки от дейностите в сектора на услугите за развитието на останалите сектори.

Посочените влияния на сферата на услугите върху развитието на икономиката и икономическия растеж имат по-общ характер. По-непосредствени и отчетливи са влиянията на отделните дейности, влизащи в сектора на услугите. Те заслужават внимание, защото всяка една от тях изпълнява съответни функции и задачи в икономиката и по свойствен за нея начин влияе върху

развитието на работната сила и другите фактори на производството, а чрез тях и върху неговата ефективност и увеличаването на брутния продукт в страната. Затова е необходимо нарастването, структурното и качествено подобряване на ресурсите на тази сфера и на отнасяните към нея дейности все повече да се извършват въз основа на анализи и оценки по определени показатели за влиянието, което те оказват на повишаването на брутния продукт. При равни други условия техния принос в това отношение служи като аргумент за определяне на скоростта и насоките за развитието им.

Известните и предлагани показатели, по които се измерва влиянието на сферата на услугите и отнасяните към нея дейности обаче се използват само за аналитични цели, но не и за отчитане на тяхната дейност на практика. Нужно е обаче да се подчертае, че разкриването и отчитането на влиянието на дейностите от сектора на услугите върху икономическия растеж не трябва да става самоцелно, откъснато от изпълнението на присъщите за тях социални и икономически задачи в икономиката. Увеличаването на това влияние е целесъобразно да се осигурява като следствие от по-доброто изпълнение на отрасловите им функции, задачи и показатели, на ефективното им развитие поотделно и на сферата на услугите. Защото колкото по-добре изпълняват тези функции, задачи и показатели, т.е. колкото по-пълно задоволяват личните и обществени потребности от едни или други услуги и дейности с относително по-малки разходи, колкото по-висока е тяхната ефективност, толкова повече допринасят за икономическия растеж, а в по-широк план и за развитие на икономиката, за ускоряване на производствения процес и за социално-икономическия напредък на страната. Следователно стабилизирането на икономиката, излизането от икономическата криза и повишаването на жизнения стандарт са възможни само на база повишаването на производителността на ресурсите, а за това както се вижда, голям принос имат дейностите от сектора на услугите.

Освен прякото положително въздействие върху общите стопански резултати, сферата на услугите има благоприятно косвено отражение и върху останалите сектори на икономиката, повишавайки продуктивността и конкурентоспособността им. Услугите въздействат върху ефективността на селското стопанство и индустрията, а те от своя страна създават материалните предпоставки за тяхното разширяване и за увеличаване на приноса им в БДС.

Използвана литература

- Drucker, P. (1999). *Management Challenges for the 21st Century*. N.Y., p. 141.
- Schadler, S., Mody, A., Abiad, A., Leigh, D. (2006). *Growth in the Central and Eastern European Countries of the European Union*. – IMF, Occasional Paper N 252, Table 4.2.
- Smets, F., Wouters, R. (2002). *An Estimated Stochastic Dynamic General Equilibrium Model of Euro Area*. – ECB, WP N 171, Aug 2002, p. 22.
- Белева, И. (2005). *Европейската стратегия за заетост и българският трудов пазар (средносрочни и дългосрочни хоризонти)*. – *Икономическа мисъл*, N 2, с. 31-32.
- Йоцов, В. (2000). *Един възможен подход за изграждане на симулационен макроикономически модел на България*. – БНБ, DP/16/2000, 15 с.

- Лейбенстайн, Х. (1995). Аллокативная эффективность в сравнении с “Х-эффективностью”. Теория фирмы, СПб.: Экономическая школа, с. 477-506.
- Леонидов, Ат. (2003). Новата икономика. – Икономически изследвания, N 2, с. 30.
- Минасян, Г. (2010). Проектиране на макроикономическите пропорции. изд. ГорексПрес, С., с. 63.
- Цалински, Цв. (2006). Два подхода за емпирична оценка на потенциалното производство на България. – БНБ, ДР/57/2006, 17 с.
- Шопов, Д. (2004). Основни характеристики на заетостта в България.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1.1

Сектор услуги общо

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	5304.4	-	-	-
1998	7455.6	2151.2	198033.06	26.561650
1999	7976.9	2672.5	73889.37	9.262918
2000	8852.9	3548.5	577711.76	65.256780
2001	8278.7	2974.3	26534.10	3.205105
2002	8631.3	3326.9	28802.46	3.336978
2003	8166.3	2861.9	20123.82	2.464252
2004	8214.8	2910.4	18215.05	2.217346
2005	8134.7	2830.3	16503.89	2.028826
2006	8330.6	3026.2	16231.08	1.948369
2007	8726.7	3422.3	16621.90	1.904718

Таблица 1.2

Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	4340.0	-	-	-
1998	4420.9	80.8	5357.19	1.211787
1999	4080.1	-259.9	2254.88	0.552653
2000	4440.1	100.1	5179.76	1.166586
2001	4206.7	-133.3	3731.78	0.887104
2002	4229.5	-110.5	3869.45	0.914872
2003	3906.9	-433.1	2717.22	0.695493
2004	3913.9	-426.1	3018.94	0.771338
2005	4226.3	-113.7	4026.65	0.952760
2006	4896.0	556.0	5770.78	1.178672
2007	5144.9	804.9	6280.99	1.220819

Таблица 1.3

Хотели и ресторанти

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	3498.3	-	-	-
1998	6237.2	2738.8	-125409.47	-20.106693700
1999	5853.8	2355.4	27626.58	4.719426697
2000	5307.1	1808.7	15338.61	2.890205574
2001	4224.1	725.8	5627.04	1.332127554
2002	4293.8	795.5	5946.73	1.384957380
2003	4174.1	675.7	5342.46	1.279907046
2004	4224.7	726.4	5293.54	1.252997846
2005	4530.3	1032.0	5795.68	1.279314836
2006	4479.9	981.5	5592.57	1.248369383
2007	5097.6	1599.3	6675.05	1.309449545

Таблица 1.4

Транспорт, складиране и съобщения

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	5743.3	-	-	-
1998	7419.8	1676.5	52427.95	7.06595191
1999	8734.3	2991.0	148027.76	16.94786760
2000	11187.0	5443.7	-131601.41	-11.76378030
2001	13443.0	7699.7	-149249.43	-11.10239010
2002	14844.6	9101.3	-168953.19	-11.38145790
2003	14488.5	8745.2	-177400.71	-12.24424270
2004	14928.9	9185.6	-220595.08	-14.77637870
2005	14117.6	8374.3	-410554.27	-29.08102440
2006	13127.6	7384.3	1885459.30	143.62559000
2007	13702.1	7958.8	301986.57	22.03943700

Таблица 1.5

Финансово посредничество

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	9955.8	-	-	-
1998	13691.6	3735.8	-48571.46	-3.547537180
1999	16779.1	6823.3	-32845.22	-1.957507850
2000	19441.2	9485.4	-33255.53	-1.710569820
2001	19240.8	9285.0	-118314.78	-6.149161160
2002	24053.5	14097.7	-61387.26	-2.552113410
2003	26438.9	16483.1	-76580.22	-2.896497960
2004	28048.1	18092.3	-172977.14	-6.167160700
2005	32211.2	22255.4	922425.40	28.636790930
2006	32479.4	22523.6	232689.49	7.164217627
2007	38430.4	28474.6	151200.99	3.934411039

Таблица 1.6

Операции с недвижими имоти и бизнес услуги

Година	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	4754.8	-	-	-
1998	8176.5	3421.7	88586.79	10.83431660
1999	8266.2	3511.4	30625.78	3.70494060
2000	8684.3	3929.5	26154.83	3.01173727
2001	8417.8	3663.0	20714.95	2.46085082
2002	8802.9	4048.1	19963.37	2.26781742
2003	7920.3	3165.5	14668.30	1.85198793
2004	8521.2	3766.4	14266.73	1.67426301
2005	7689.9	2935.1	11775.87	1.53134241
2006	9123.8	4369.0	14208.86	1.55734014
2007	9330.6	4575.8	13715.38	1.46993548

Таблица 1.7

Държавно управление и задължително обществено осигуряване

Година	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	6135.3	-	-	-
1998	15173.5	9038.2	411346.11	27.109507400
1999	15261.7	9126.4	80133.24	5.250610351
2000	16089.7	9954.4	77449.07	4.813580738
2001	6415.2	279.9	6555.83	1.021921374
2002	6967.0	831.7	7403.88	1.062707048
2003	6933.6	798.3	7325.97	1.056589650
2004	7411.5	1276.2	8062.35	1.087816232
2005	6983.6	848.3	7384.79	1.057447448
2006	6851.4	716.1	7178.31	1.047714336
2007	7657.5	1522.2	8350.11	1.090448580

Таблица 1.8

Образование

Година	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	1612.6	-	-	-
1998	2929.1	1316.5	-30340.05	-10.35814760
1999	3442.7	1830.1	-34832.22	-10.11770410
2000	4123.3	2510.7	-20942.42	-5.07904348
2001	4477.4	2864.8	-14990.41	-3.34801671
2002	4507.2	2894.6	-13638.46	-3.02592741
2003	4608.6	2996.0	-13162.60	-2.85609513
2004	4873.2	3260.6	-14562.48	-2.98827875
2005	4675.9	3063.3	-13538.83	-2.89544900
2006	4994.5	3381.9	-15619.78	-3.12739614
2007	4639.8	3027.2	-14737.69	-3.17636321

Таблица 1.9

Здравеопазване и социални дейности

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	1654.7	-	-	-
1998	2971.7	1317.0	-19305.09	-6.49631188
1999	3292.1	1637.4	-18249.04	-5.54328240
2000	3593.3	1938.6	-8157.37	-2.27016113
2001	3873.7	2219.0	-9132.85	-2.35765547
2002	4696.3	3041.6	-14125.84	-3.00786577
2003	4921.1	3266.4	-17564.20	-3.56916137
2004	4744.4	3089.7	-19429.02	-4.09514796
2005	4226.7	2572.0	-15293.93	-3.61840916
2006	3876.2	2221.5	-16356.69	-4.21977452
2007	3932.9	2278.2	-18545.07	-4.71536779

Таблица 1.10

Други дейности, обслужващи обществото и личността

Години	ПТ	Абсолютен прираст на ПТ спрямо 1997 г.	Пределна ПТ	Частна факторна еластичност
1997	1423.1	-	-	-
1998	3029.2	1606.1	-72000.71	-23.768886200
1999	3090.2	1667.1	99290.12	32.130645270
2000	4094.6	2671.5	-17564.30	-4.289625360
2001	4511.3	3088.2	-20734.93	-4.596220600
2002	4368.5	2945.4	-29230.33	-6.691159440
2003	2674.4	1251.3	5445.35	2.036101555
2004	2996.6	1573.5	5988.00	1.998264700
2005	3265.9	1842.8	6888.87	2.109332803
2006	3750.5	2327.4	8209.83	2.188996134
2007	4077.8	2654.7	8927.38	2.189263819

Таблица 1.11

Групи икономически дейности	2008			2009			2010		
	ПТ*	ППТ	ЧФЕ	ПТ	ППТ	ЧФЕ	ПТ	ППТ	ЧФЕ
Група 1**	7380.8	12338.8	1.67	7428.08	12429.12	1.67	7386.03	12932.33	1.75
Група 2	22877.6	24535.4	1.07	22094.46	22977.47	1.04	23907.79	26719.08	1.12
Група 3	5638.4	19670.3	3.49	6208.48	25539.16	4.11	6693.08	36972.86	5.52
Общо за сектор "Услуги"	8998.9	17035.1	1.89	9210.88	17860.18	1.94	9596.95	20781.91	2.17

* ПТ – производителност на труда;

ППТ – пределна производителност на труда;

ЧФЕ – частна факторна еластичност.

** Група 1 – включва дейностите: "Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството"; "Хотели и ресторанти"; "Транспорт, складиране и съобщения"; Група 2 – обхваща дейностите "Финансово посредничество" и "Операции с недвижими имоти и бизнес услуги"; Група 3 – състои се от: "Държавно управление и задължително обществено осигуряване"; "Образование"; "Здравеопазване"; "Други дейности, обслужващи обществото и личността".